

MAJOROS ISTVÁN

A NAGYSÁG ÉS A DICSŐSÉG ÁRNYÉKÁBAN

Franciaország a hidegháború korában

Az 1940-es
összeomlástól
a 20. század végéig
Franciaország nagy utat
tett meg: három
rendszer váltást élt át,
s megpróbálta
megtalálni a helyét
egy bonyolult világban.
Rooseveltnak igaza lett:
Párizs nem tudta
visszaszerezni
a 19. századi
nagyhatalmiságot.

Franciaország az első világháború győztese és az európai egyensúly meghatározó nagyhatalma volt a két háború között.¹ A második világháborúban azonban gyors és katasztrofális vereséget szenvedett. A német hadsereg 1940. május 10-én kezdte meg az ország elleni offenzívát, s június 14-én már Párizsban volt. A fegyverszünetet június 22-én írták alá. Az aláírás nemcsak a vereséget jelezte, hanem a francia nagyhatalmiság végét is, mivel megszűnt az európai egyensúly rendszere, ahol Franciaország eljátszhatta a nagyhatalmi szerepet. Ehhez azonban még várni kellett a háború végéig. Az útkeresés azonban a vereséget követően elkezdődött.

A külpolitika a háború elején még az európai rendszerben gondolkodott, mivel a Pétain marsall vezette Vichy központú szabad zóna külügyminiszterei Franciaország helyét keresték a németek formálódó új rendjében. Az együttműködést erősítette Hitler és Pétain találkozója Montoire-ban 1940. október 24-én. A két politikus közti kézfogás francia részről annak volt az elismerése, hogy a kontinentális Európa Berlin körül szerveződik. Vichy azonban próbálkozott a német hegemonia korlátozásával. Pétain és Franco az 1941. február 14-ei találkozásukon Montpellier-ben egyetértett abban, hogy meg kell akadályozni a németek észak-afrikai megjelenését. Pétain Washingtonnal és Moszkvával is próbálkozott egy ellensúly kiépítésével. 1941 májusától azonban a kollaboráció erőteljesebbé vált, s ezt Darlan, a francia flotta admirálisa, miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter látogatása erősítette meg Berchtesgadenben 1941. május 11–12-én. A május 27–28-án Párizs-

ban Darlan és Abetz német nagykövet által aláírt egyezmény szerint a németek használhatják Bizerta és Dakar kikötőit, Berlin pedig megerősíti a francia flottát és az afrikai hadsereget. A Szovjetunió elleni támadás után (június 22.) aztán Vichy megszakította kapcsolatait Moszkvával, és megpróbált előnyösebb feltételeket kialakítani Berlinnel. A németekkel való együttműködés gondolata már az első világháború vége óta jelen volt a francia politikában, Vichy így nem kivétel, hanem egy jelen lévő folyamat felerősödése, azzal a céllal, hogy bekapcsolja Franciaországot a bolsevikellenes Európába.² A szabad zóna megszállása után (1942. november 11.) azonban a Vichyhez kapcsolódó külpolitika teljesen elveszítette a korábbi csekély mozgási lehetőségét is.

A francia külpolitika másik útja De Gaulle tábornokhoz kapcsolódott, aki 1940. június 18-ai rádiófelhívásával Londonból a harc folytatására szólított. Két év kellett ahhoz, hogy De Gaulle Szabad Franciaország mozgalma tényleges erőt jelentsen, s a nemzetközi elismertetéssel is nehézségek voltak. Roosevelttel amerikai elnök a tábornokot nem tartotta demokratának, s az volt a véleménye, hogy Párizs a háború előtti pozícióját nem tudja visszaszerezni. Nagy-Britannia és Amerika ezért Darlant ismerte el 1942 novemberében.³ Az admirálist azonban decemberben megölték Algírban. Az így kialakult helyzetben két francia csoport volt készen a németek elleni harcra: a Szabad Franciaország, amely a belső ellenállás nagy részét tömörítette De Gaulle vezetésével, s az algíri franciák, élükön Giraud tábornokkal, aki az amerikaiakat is maga mögött tudhatta. A két tábornoknak a vezető szerep miatti rivalizálása hosszan elhúzódott. 1943 júniusában azonban sikerült egyesíteni a két csoportot Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság néven (*Comité français de Libération nationale*), melynek vezetése végül De Gaulle kezébe került. Az Algírban működő bizottság kormányként is funkcionált, melyben három külpolitikai törekvés tapintható ki. Az egyik elsősorban a britekkel, illetve a szovjetekkel való kapcsolatokat szorgalmazta. A második a szovjet vonal elsőbbségét hangsúlyozta, hogy a háború után garantálja Franciaország biztonságát a németekkel szemben, s úgy vélték, az angol-szászoktól is megszabadulhatnak. A harmadik vonal volt a legösszetettebb. Ez a csoport arra számított, hogy a háború után a hagyományos európai hatalmi rend összeomlik, s helyette fel lehet építeni az Európai Egyesült Államokat. A szocialisták szerint ez a Szovjetuniót is magában foglalná. Mások szerint a kis és közepes államok föderációja jön létre Moszkva nélkül. Jean Monnet pedig egy gazdasági Európát vizionált, szorosán együttműködve az Egyesült Államokkal. 1944-ben változott a helyzet. Június 3-án a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság felvette a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormányának nevet. Június 6-án a normandiai partraszállással megkezdődött az ország felszabadítása. Az ellenállási mozgalom felkelést robbantott ki Párizsban, s az amerikai parancsnokság engedélyezte Leclerc páncélosainak bevonulását a városba, s augusztus 25-én a német városparancsnok aláírta a kapitulációt. De Gaulle-t lelkesen fogadták: augusztus 26-án az ellenállás vezetőivel végigvonult a Champs-Élyséesen, majd részt vett a Notre-Dame-ban celebrált misén.⁴ A tábornok még augusztus 9-én helyreállította a köztársaság legalitását, s kijelentette: „A köztársaság soha nem szűnt meg létezni. A Szabad Franciaország, a Harcoló Franciaország, a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság testesítették meg egymás után. Vichy a múltban és most is érvénytelen. Jőmagam a Köztársaság kormányának elnöke vagyok. Miért kellene kihirdetnem a köztársaságot?”⁵ A tábornok népszerűsége egyértelmű volt, s ezt az amerikaiak sem vonhatták kétségbe. A bizalomhoz azonban az is kellett, hogy De Gaulle Washingtonba utazzon július elején. 1944. október 23-án Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, a Szovjetunió s még számos ország elismerte a De Gaulle vezette Ideiglenes Kormányt. November 11-én aztán Churchill Párizsban bejelentette, hogy Franciaország az Európai Konzultatív Bizottság negyedik ál-

landó tagja lett. Párizs ezzel ismét bekerült a hatalmak koncertjébe, s a tábornok mindjárt aktív külpolitikába kezdett. 1944 decemberében Georges Bidault-lal Moszkvába utazott, s december 10-én a két külügyminiszter, Bidault és Molotov aláírt egy francia–szovjet egyezményt, mivel a tábornok szerint ez a legjobb garancia Németország ellen. Sztálin támogatását remélte ahhoz is, hogy Franciaország megszerezze a Rajna- és a Rhur-vidéket. A generalisszimusz ezt elutasította. A szovjet kapcsolat azonban még nem volt elegendő, hogy helyreállítsa Franciaország nemzetközi rangját, mivel Párizst se Jaltába, se Potsdamba nem hívták meg. Úgy tűnt, kimarad a háború utáni rendezésből. Kiderült, mégsem. Churchill javaslatára Franciaország megszállási zónát kapott Németországban, részt vett a Potsdamban létrehozott külügyminiszterek tanácsában is, az ENSZ Biztonsági Tanácsában pedig az öt állandó tag egyike lett vétőjoggal. De Gaulle-nak ezért ambiciózus tervei voltak: Nyugat-Európa föderatív átalakítása, a Szovjetunió ellensúlyozása amerikai segítséggel. Franciaország azonban nem rendelkezett anyagi eszközökkel ehhez a politikához. Ráadásul 1946. január 20-án De Gaulle lemondott miniszterelnöki posztjáról és visszavonult a politikai élettől. A tábornok csökkenteni akarta a parlament, a pártok hatalmát és erősíteni a végrehajtó hatalmat. A Negyedik Köztársaság ennek az ellenkezője volt.⁶

A második világháború befejezése új helyzetet teremtett Európában és a világban. Megszűnt az európai egyensúly rendszere, s kezdetét vette a kétpólusú világ az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval. Franciaországnak ebben a helyzetben kellett megtalálnia a helyét, s ez függött a világpolitikai változásoktól, a francia belpolitikai és gazdasági helyzet alakulásától.

A második világháború után a diplomácia sokoldalú lett: a németkérdés mellé felzárkózik egy világszervezet, az Egyesült Nemzetek Szövetsége, a Marshall-terv, az Atlantikumhoz, illetve a különböző európai tervekhez kapcsolódó kérdések. A kultúra, az ideológia szerepe egyre fontosabb lett. A szovjet veszély, a Moszkvához való viszony végighúzódik a hidegháború történetén. S bár Franciaország megszűnt nagyhatalom lenni, a biztonsága mégis nagyobb volt, mint győztesként az első világháború után. Ez Németország kettéosztásának volt köszönhető, amelyhez amerikai garancia társult. S ez a helyzet lehetővé tette a Német Szövetségi Köztársasághoz való közeledést is. Az 1956-os szuezi kudarc után Párizs Bonnal együtt építhette az új Európát.⁷ Előtte azonban néhány kísérletezésen át kellett esnie.

A Negyedik Köztársaság nagy dilemmája az volt, hogy fenntartható-e a francia nagyhatalmi státus, megtarthatja-e gyarmatbirodalmát, miközben részt vesz valamilyen európai egység megteremtésében. A kezdeti illúziók után e rezsimnek kellett levonnia a következtetést: Franciaország középhatalom lett, igaz, jelentős nemzetközi elkötelezettséggel. És egyszerre kellett szembenéznie a gyarmatbirodalom szétesésével járó nemzetközi bonyodalmakkal és a németkérdéssel. Ami ez utóbbit illeti, a második világháború befejezését követően Párizs hasonló kérdéseket vetett fel, mint 1919-ben: De Gaulle 1945-ös programja szerint a Rajna bal partját francia, angol, belga és holland ellenőrzés alá kell helyezni; a Rajna-vidéken több autonóm területet tervezett; a Ruhr-vidéket nemzetközi ellenőrzés alá, a Saar-vidéket pedig Franciaországhoz akarta csatolni. Ez a politika bukásra volt ítélve, mivel az angolok, amerikaiak és a szovjetek elutasították. Párizs ezután egy hagyományos kétoldalú szövetséget kötött Nagy-Britanniával, melyet 1947. március 4-én Dunkerque-ben írtak alá, s ez éppúgy, mint az 1944-ben a szovjetekkel aláírt szerződés, a németek ellen irányult.⁸ Az 1947-es esztendő azonban törést hozott a Nyugat és a Szovjetunió kapcsolataiban. 1947 júniusában Marshall tábornok, amerikai külügyminiszter meghirdette a róla elnevezett segélytervet, amelyet Moszkva és a szovjet blokk elutasított. Molotov szerint ez a terv az amerikai imperializmus beavatkozása Európa életébe és

a Szovjetunió bekerítése.⁹ Ehhez tegyük hozzá Churchill fultoni beszédét 1946 márciusában a vasfüggöny leereszkedéséről Kelet és Nyugat között. 1947 elején készült el Washington katonai doktrínája, a feltartóztatás politikája, mely a szovjet terjeszkedés megakadályozását tűzte ki célul, s egyben jelezte: Nyugat-Európa fontos Amerikának. A moszkvai reakció nem maradt el: 1947 szeptemberében létrehozták a Kominformot, a kommunista pártok összekötő szervezetét. Itt hangzott el a szovjet küldött, Zsdanov beszéde, miszerint a világ egy amerikai vezetésű kapitalista és egy szovjet vezetésű antiimperialista táborra szakadt. S bár a francia kommunista párt, az olaszsal együtt, képviseltette magát az alakuló ülésen, a francia és az olasz kormány még ez év májusában egyértelműen a nyugati tábor mellett kötelezte el magát.¹⁰ A francia diplomácia azonban még 1947-ben is kétoldalú kapcsolatból álló szövetségi rendszerben gondolkodott. Ennek első láncszeme a már említett dunquerque-i szerződés volt az angolokkal. Párizs hasonlót tervezett az olaszokkal, sőt a lengyelekkel és a csehekkel. Az év végére kiderült, Európa keleti felével ilyen kapcsolat nem jöhet létre, mivel a térség szovjet ellenőrzés alá került. Ezt az 1948. február végi események Prágában egyértelműen jelezték: február 25-én a kommunisták vették át a hatalmat. Párizsnak tudomásul kellett vennie a hidegháború realitását. A nyugati államok közötti tárgyalások a biztonságról ezt követően felgyorsultak, s 1948. március 17-én Nagy-Britannia és Franciaország szövetségi szerződést írt alá Brüsszelben, amely már nemcsak Németország ellen irányult, hanem bármelyik agresszor ellen, s ez egyértelműen Moszkvát jelentette. E Nyugati Uniónak is nevezett szerződésnek azonban volt egy sebezhető pontja: Nyugat-Európa katonai gyengesége. A biztonsághoz ezért szükség volt az amerikai garanciára. Ezt biztosította az Atlanti Paktum, más néven az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete (NATO), melyet 1949. április 4-én írtak alá 12 ország részvételével. A franciák így megkapták az amerikai garanciát biztonságukhoz. Igaz, a Szovjetunióval szemben, de a párizsi vezetők szerint Németország ellenében is. A németkérdés azonban a Német Szövetségi Köztársaság létrehozásával 1949 májusában teljesen átalakult Párizs számára. Az így létrehozott Németország nemzetközi ellenőrzés alá került, s Párizs azt is felismerte, hogy európai és világszerepet akkor játszhat, ha Európa nevében beszél. Ehhez azonban valamilyen európai egységet létre kellett hozni. Ezt oldja meg Robert Schuman francia külügyminiszter bejelentése 1950. május 9-én egy gazdasági közösség létrehozására, mely a kezdete egy európai föderációnak, s ezzel Franciaországot az európai egység bajnokaként tüntethette fel. Az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió) 1952 augusztusában kezdte meg működését Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország és a három Benelux-ország részvételével.¹¹ A franciák által elindított integrációs folyamat a belga külügyminiszter, Paul-Henri Spaak vezetésével az 1957. március 25-én aláírt Római Szerződéssel a hatok Kis-Európájához, az Európai Gazdasági Közösség létrehozásához vezetett. Március 25-én francia kezdeményezésre egy másik szerződést is aláírtak Európai Atomenergiai Közösség (Euratom) elnevezéssel.¹²

Az integrációs szervezetek s a németekkel való együttműködés ellenére az ötvenes években a francia diplomáciának a német katonai kérdést kellett megnyugtatóan rendeznie. A koreai háború kapcsán (1950–53) felmerült az NSZK felfegyverzésének a terve. A Washington által támogatott törekvést Párizs ellenezte, s e helyzet feloldására született meg René Pleven francia miniszterelnök terve 1950 októberében: egy európai hadsereg felállítását vázolta fel Nyugat-Európa megvédésére, s ebben a nyugatnémet hadsereg is helyet kapott volna. Az Európai Védelmi Közösség terve évekig tartó vitákat eredményezett, végül a francia parlament vetette el 1954. augusztus végén. A német felfegyverkezés kérdését aztán a NATO keretében oldották meg. Párizs így a nyugati intézményeken keresztül ellenőrizhette az NSZK-t.¹³

Európában a francia diplomácia kemény küzdelmet vívott, hogy megtalálja helyét, biztonságát, s olyan feltételeket teremtsen, melyek segítségével ha nem is a régi nagyságot állítja vissza, de világpolitikai szerepét megőrizheti. A francia gyarmatbirodalomban azonban olyan változások indultak el, amelyek mindezt megkérdőjelezhatték.

Franciaország a második világháború kitörése előtt jelentős gyarmatbirodalommal rendelkezett elsősorban Afrikában s a Távols-Keleten. E birodalom területe 12 132 000 km² volt, ahol 69 600 000 ember élt (1938).¹⁴ Ez tette lehetővé Párizs számára a világpolitikai szerepet, s a háború után mindkettőt meg akarta tartani. A gyarmatokon azonban megindultak a nemzeti mozgalmak. A változásokat az anyaország is érzékelte, ezért 1944. január végén a Brazzaville-ben tartott gyarmati konferencián De Gaulle egy modernizált francia közösséget hirdetett meg. Az 1946-os alkotmány már Francia Unióról beszél. Az új gyarmatpolitika szembesítése a valósággal Indokínában történt meg. A térséget 1941-ben japánok szállták meg, s ez ellen indult egy felkelés Ho Si Minh vezetésével, s a japán kapituláció után 1945 szeptemberében kikiáltották Vietnam függetlenségét. A közben visszatért franciák ezt kezdetben elismerték, de 1946 nyár végén már elvetették, melynek következményeként 1946. november végén elkezdődött egy hosszú háború, mely 1954 májusában Dien Bien Phunál francia vereséggel ért véget. A genfi egyezmény Vietnambot kettéosztotta, s a franciák helyét az amerikaiak vették át, akik a nyolcéves háború során támogatták Párizst. A vietnami háborúban a koreaihoz hasonlóan nemcsak egy gyarmati ügyről volt szó, hanem a kommunizmus és a szabad világ küzdelméről. Alig zárult le a vietnami ügy, amikor 1954-ben elkezdődött az algériai felkelés. Ennek az ügynek a megoldása nehéz volt, mivel Algériának jelentős francia, európai lakossága volt,¹⁵ s gazdasági szempontból is fontos volt az anyaországnak. Algéria az 1956-os suezai válságban is szerepet kapott, mivel az algériai felkelők Egyiptomtól kaptak támogatást. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy az algériai háború veszélyeztette az Atlanti Szövetséget, súlyos belpolitikai válsághoz és a Negyedik Köztársaság bukásához vezetett. A válság megoldása érdekében sokan elérkezettnek látták az időt De Gaulle visszatérésére a politikába. A tábornok 1958. május 15-én kijelentette: „...kész vagyok magamra vállalni a Köztársaság minden megpróbáltatását.”¹⁶ Volt azonban két feltétele: rendkívüli hatalmat kért fél évre, és egy új alkotmány kidolgozását. Júniusban a tábornok kormányt alakított, decemberben 21-én pedig ő lett a köztársasági elnök. Ezzel egy új rezsim, az Ötödik Köztársaság vette kezdetét, melynek alkotmányát 1958. október 4-én fogadták el. Az alkotmány a tábornok feltételeinek megfelelően korlátozta a parlament és a pártok hatalmát, és széles jogkört biztosítva megerősítette a köztársasági elnököt, akit 7 évre választottak, s az elnök nem felelős a parlamentnek.¹⁷

Az új köztársaság külpolitikáját egyszerre jellemzi a folytonosság és a fejlődés. Folytonosság azzal, hogy az egymást követő elnökök külpolitikája között nagy a hasonlóság. A fejlődés pedig az intézmények átalakulását és folyamatos alkalmazkodását jelenti. A külpolitikát az Elysée-palotában határozzák meg, s nem a Quai d'Orsay. De Gaulle nagy szerepet szánt a diplomáciai munkának, és számára a nemzetközi élet a nemzeti érdekekért folyó harcot jelentette. Ebben a munkában egy hierarchizált apparátus segítette. Külpolitikájának kettős célja volt: a függetlenség biztosítása egy gazdasági, katonai eszközökkel is megerősített állammal a háta mögött és a nemzetközi status quo megváltoztatása. Céljai érdekében növelte az elnöki utazások, a külföldi vezetők franciaországi látogatásainak a számát, ezzel is mutatva a francia jelenlétet a világban. Igyekezett felhasználni a kor technikai vívmányait: sajtókonferenciákon magyarázta el politikáját, a rádió és a televízió segítségével közel került a francia családokhoz. Külföldi utazásai során fontosnak tartotta, hogy találkozzon az adott ország népével, és beszédeiben legalább egy mondatot az ország nyelvén mon-

dott el. Az elnök sok irányba nyitott, de első lépésként meg kellett szabadulnia az algériai üggyől. De Gaulle nem akart egy diplomáciai *Dien Bien Phut*. Az eviani egyezményben 1962 márciusában elismerte Algéria függetlenségét. E teheről megszabadulva hozzákezdhetett a *grandeur* politikájához, Franciaország világpolitikai szerepének helyreállításához. Ebbe beletartozott az önálló francia nukleáris haderő kiépítése. Az első atombombát 1960 februárjában robbantották fel, majd fokozatosan kiépültek az elretentő erők generációi, hogy Franciaország képes legyen a körkörös védelemre. Ezzel a negyedik atomhatalom lett. 1963-ban megkötötte az Elysée-szerződést Adenauerrel, az NSZK kancellárjával, s a Párizs–Bonn-tengely meghatározó lett a jövőben az európai integráció folyamatára. Igaz, az NSZK-t nem sikerült elszakítania Washingtontól. A tábornok külpolitikájában fontos szerepet kapott 1963-tól a keleti nyitás, mivel a berlini és a kubai válságok után úgy vélte, a konfliktus kockázata csökkent, így lehetséges az enyhülés Moszkvával. A problémákat az európaiaknak maguknak kell rendezni s nem az amerikai–szovjet szembenállás keretében. Ezért hirdette meg az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európát. E nyitás keretében 1966-ban hosszú utazást tett a Szovjetunióban, 1967-ben Varsóban, a következő évben pedig Romániába látogatott. Nyitott a harmadik világ felé, 1964-ben elismerte Kínát. Konfrontálódott az Egyesült Államokkal és a NATO-val, ezzel is jelezve Párizs döntési szabadságát s azt, hogy elutasítja a blokk-politikát, és az enyhülés híve. 1965-ben a tábornokot újra elnökké választották, az 1968 májusában kezdődő diáklázadásokhoz kapcsoló válság azonban a bukásához vezetett 1969-ben. Utódai, Georges Pompidou, Valéry Giscard d'Estaing, François Mitterand, Jacques Chirac többnyire az általa elkezdett utakon jártak, s a különbséget inkább a hangsúlyok jelezték. Míg De Gaulle-nak világpolitikai ambíciói voltak, Pompidou inkább Európára, Afrikára koncentrált. Giscard d'Estaing az atlanti vonalat erősítette, de fenntartotta a dialógust Moszkvával is. A szocialista Mitterand politikája sem jelentett törést. A tábornokokhoz hasonlóan ő is sokat utazott, s támogatta a népek önrendelkezését Ázsiában, Afrikában. Szomorúan vette tudomásul Jugoszláviának, a két háború közti francia konstrukciónak a szétesését. Chirac idején a nemzetközi élet alaposan megváltozott a Szovjetunió szétesésével, így az USA lett az egyedüli világhatalom. Ebben a helyzetben egy multipoláris világ létrehozását tűzi célul, az Európai Unió erősítését, a NATO modernizálását s az európai védelmi képességek erősítését.¹⁸

Az 1940-es összeomlástól a 20. század végéig Franciaország nagy utat tett meg: három rendszerváltást élt át, s megpróbálta megtalálni a helyét egy bonyolult világban. Rooseveltnek igaza lett: Párizs nem tudta visszaszerezni a 19. századi nagyhatalmiságot. Regionális hatalomként illeszkedett be a kétpólusú hatalmi rendszerbe, de világpolitikai szerepvállalással. Az elmúlt évtizedekben megpróbált hidat építeni a kommunista és a kapitalista világ között, és közben az új Európa egyik vezető hatalma lett. Három irányvonal működött: egy atlantista, egy európai s egy szovjet. A huszadik század vége s az ezredforduló új kihívásokat hozott: a Szovjetunió összeomlását, a kelet-európai rendszerváltásokat, a német egységet és az Unió bővítési folyamatát a kontinens keleti államaival.¹⁹ A jövő dönti el, hogyan tud megbirkózni napjaink kihívásaival.

■ JEGYZETEK

1. Mario Telò: *Relations internationales. Une perspective européenne*. Institut d'Études Européennes, Bruxelles, 2010. 22–25; Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Osiris, Bp., 1998. (2003). 13–20.

2. Jean-Claude Allain – Pierre Guillen – Georges-Henri Soutou – Laurent Theis – Maurice Vaïsse: *Histoire de la diplomatie française*. II. *De 1815 à nos jours*. Perrin, Paris, 2005. 350–354; Gazdag Ferenc: *Franciaország története 1945–1995*. Zrínyi, Bp., 1996. 9–10.

3. A szabad zóna megszállása után Darlan amerikai segítséggel Algírban megszerezte a hatalmat.

4. Jean-François Sirinelli (sous la direction de) en collaboration avec Robert Vandebussche et Jean Vavasseur-Desperriers: *La France de 1914 à nos jours*. Quadrige/PUF, 1993. (2004.) 209–210, 218–219; Jean Baptiste Duroselle: *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*. Dalloz, Paris, 1985. 379–383, 396–399; Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 355–361; Gazdag: i. m. 12–15; Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek*. Antall József Tudásközpont, Bp., 2014. 387.
5. Gazdag: i. m. 14; a Bodineau–Verpeaux szerzőpáros szerint a Harmadik Köztársaság politikailag 1940 júliusában hunyt el, de halotti bizonyítványát 1945-ben írták alá. Az 1875-ös alkotmányt 1940. július 10-én nem helyezték hatályon kívül. A Vichy-korszakban pedig nem született alkotmány. Jogi értelemben a Harmadik Köztársaság az 1945. október 21-ei referendummal ért véget, mert a választók 96%-a úgy döntött, hogy az új nemzetgyűlés alkotmányozó legyen. A Negyedik Köztársaság alkotmányát 1946 októberében fogadták el. Pierre Bodineau – Michel Verpeaux: *Histoire constitutionnelle de la France*. PUF, Paris, 2000.102–105, 107–108.
6. Duroselle: i. m. 397–399; Gazdag: i. m. 24; Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 364–366, Maxime Mourin: *Les relations franco-soviétiques 1917–1967*. Payot, Paris, 1967. 268–275.
7. Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 373; Robert Frank: *La hantise du déclin. Le rang de la France en Europe. 1920-1960. Finances, défense et identité nationale*. Bélin, Paris, 1994. 285–286.
8. Duroselle: i. m. 436; Gazdag: i. m. 35; Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 362, 379–384; Maurice Vaïsse: *Les relations internationales depuis 1945*. Armand Colin, Paris, 1990. (1996.) 21–22.
9. Duroselle: i. m. 475–476.
10. Gazdag: i. m. 36–37; Duroselle: i. m. 474–476; Vaïsse: i. m. 20.
11. A szerződést 1951. április 18-án írták alá, s 2002-ben szűnt meg.
12. Bóka Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág, Bp., 2001. 232; Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Dialóg Campus, Pécs, 2005. 169–170; Elisabeth du Réau: *L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités*. Editions complexe, Bruxelles, 1996. 196–202.
13. Gazdag: i. m. 60–64; Duroselle: i. m. 594; Réau: i. m. 210–215.
14. Guy Pervillé: *De l'Empire français à la décolonisation*. Hachette, Paris, 1993. 57.
15. 1954-ben 9 millió lakosból 1 millió volt a francia, az európai népesség. Vaïsse: i. m. 53.
16. Gazdag: i. m. 75.
17. Sirinelli: i. m. 320–324; Pervillé: i. m. 131–132; Magyarics: i. m. 390–391. 2000 szeptemberétől a köztársasági elnök megbízatása öt évre szól.
18. Maurice Vaïsse: *La Puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Fayard, Paris, 2009. 15–32, 242–247; J. F. V. Keiger: *France and the World since 1870*. Arnold, London, 2001. 68–69; Gazdag: i. m. 125–134; Serge Berstein: *The Republic of de Gaulle 1958-1969*. Cambridge University Press, 1993. 177–183; Garadnai Zoltán: *Franciaország keleti nyitási politikája és a magyar–francia kapcsolatok jellegzetességei*. In: Garadnai Zoltán: *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez (1963–1968)*. Gondolat, Bp., 2008. 25–70; J. Nagy László: *Az algériai háború 1954–1962*. Szeged, 2010. 284–289; M. Szebeni Géza: *Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár*. Bp., 2012. 315–331.
19. Allain-Guillen-Soutou-Theis-Vaïsse: i. m. 408.

